

XIX. Yüzyılda Misyonerlik Faaliyetleri Çerçevesinde Trabzon Ermenilerine Bir Bakış

An Outline on the Armenians of Trabzon in the Context of Missionary Activities in the XIXth Century

Özgür Yılmaz*

Özet

Osmanlı İmparatorluğu'nda pek çok etnik ve dini grup bulunmaktaydı. Devletin bu yapısı, özellikle ülkenin zayıflamaya başlamasından itibaren dış güçler tarafından istismar edilmeye başlanmış, Osmanlı Devleti içindeki azınlıklar politik ve ekonomik amaçlar için birer araç olarak kullanılmışlardır. Bu bağlamda Fransızlar Katoliklerin, Ruslar Ortodoksların hamisi olurken XIX. yüzyılda da İngilizler ve Amerikalılar yaratmaya çalıştıkları Protestanların hamisi olmaya çalışmışlardır. Bu bakımdan XIX. yüzyıl Osmanlı coğrafyasında misyonerlik faaliyetlerinin de en üst seviyeye çıktığı bir dönemdir.

Trabzon, sahip olduğu coğrafi konum ve barındırdığı Ermeni ve Rum azınlıklar itibarı ile misyonerlerin ilgisini çeken imparatorluğun önemli yerlerinden biri idi. Yüzyıl içinde önemli bir transit ticaret noktası haline gelen şehirdeki misyonerlik faaliyetleri aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde yaşanan politik ve iktisadi çekişmenin de kendisini gösterdiği diğer bir faaliyetti. Bu bağlamda Trabzon, önce Katolik misyonerlerin daha sonra da Protestan misyonerlerin çalışmalarına sahne olan bir yerdi. Bu misyonerlik faaliyetlerinden en çok etkilenenler ise Trabzon Ermenileri idi.

Anabtar Kelimeler: Katolik, Protestan, Trabzon, Ermeniler

Abstract

Within the Ottoman Empire there were many ethnic and religious groups and from the decline of the empire this multi ethnic-multi religious structure of the empire was begun to use by foreign powers and minorities in the empire were used as a tool for the politic and economic aims. In this context, while the French tended to protect the Catholics and the Russian tended to protect the Orthodox in the empire, English and American acted as a protector of the Protestants created by American Protestant missionaries in the 19th century. In this respect 19th

*Arş. Gör., Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı,
(oyilmaz1978@yahoo.com)

Bu araştırma KTÜ Araştırma Fonu tarafından desteklenen "1808–1876 Yılları Arasında Yabancı Gözlemcilerle Göre Trabzon" adlı proje çerçevesinde hazırlanmıştır.

century was a period that the missionary activities in the Ottoman Empire reached its peak.

Because of its important geographical position and multi ethnic structure, Trabzon was one of the most important area of the empire for the missionaries especially in the 19th century. These missionary activities in the city which became a step of the Persian transit trade was the means of economic and political struggle over the Ottoman territories. Thus, at the beginning the city was the scene of the Catholic missionary activities and later that of the Protestant missionaries. The community mostly effected by these activities was the Armenians of Trabzon.

Key Words: Catholics, Protestants, Trabzon, Armenians

Giriş

XIX. Yüzyıl siyasi, sosyal ve ekonomik olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun yaklaşık iki yüz yıldır gerçekleştirmeye çalıştığı bazı yenilikleri fiiliyata geçirdiği ve her bakımdan daha önceki yüzyıllara göre ekonomik, sosyal ve siyasi bakımdan çok daha fazla değişim gösterdiği bir dönemdir. İmparatorluğun gösterdiği bu değişim özellikle Trabzon gibi XIX. yüzyılda çok önemli bir gelişim gösteren şehirlerden birinde oldukça güzel bir şekilde görülebilmektedir. Diğer bir ifade ile Trabzon genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'nu bu dönemde meşgul eden pek çok hadisenin de gözlenebileceği bir bölge olmuştur. Bu bakımdan bu çalışma, özellikle yüzyılın sonlarına doğru giriştikleri faaliyetlerle önemli bir sorun olan Ermenilerin Trabzon'daki varlığına misyonerlik faaliyetleri ve 1895 yılında giriştikleri kitlesel eylemler öncesinde kendi aralarında cereyan eden bazı hadiseler çerçevesinde ışık tutmayı amaçlamaktadır. Zaman dilimi olarak, Trabzon'daki Ermenilerin misyonerlik faaliyetleri ile karşılaşmaları ve Ermeni Meselesinin uluslararası bir sorun haline gelmesi arasındaki dönem üzerinde durulmuştur.¹

Genel olarak bakıldığında, XIX. yüzyılda Ermeni toplumunu bir bütün halinde incelemek oldukça güçtür. Yeri geldikçe değinilecek olmakla birlikte, imparatorluğun diğer cemaatleri ile mukayese edildiğinde daha parçalı bir yapı sergileyen Ermenileri bu bakımdan sadece "*Ermeni Milleti*" olarak değerlendirmek eksik bir yaklaşım olacaktır. Çünkü XIX. yüzyılda yaşanan hadiseler Ermenileri dış güçler için birer araç haline getirdiği için bu toplumun

¹ Genel olarak bakıldığında Ermeni meselesi Türkiye'de araştırmacılar tarafından en çok işlenen konulardan biridir. Bunun yanında konu ile ilgili olarak pek çok arşiv malzemesi Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından değişik isimler altında yayınlanmıştır. Fakat bu çalışmalar daha çok yüzyılın sonunda Ermeni Meselesinin uluslararası bir sorun olması ve bundan sonraki gelişmeler ile ilgilidir. Bu bakımdan çalışma, 1895 yılından itibaren kitlesel eylemlerde bulunan Trabzon Ermenilerini, bu yüzyılın ilk üç çeyreğinde misyonerlik faaliyetleri çerçevesinde değerlendirmeye çalışmakta ve Ermeni meselesi konusunda tarihsel bir arka plan olma hedefini taşımaktadır.

bütünlüğü önemli bir darbe yemiş, Ermenilerin kendi cemaatleri içerisinde de pek çok çekişmenin yaşanmasına neden olmuş ve Ermeniler değişik mezheplere bölünmüşlerdir.

Dini yapıları bir yana bırakılarak, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Ermeni toplumuna bakıldığında, bunların buldukları yerleşim yerlerine ve dâhil oldukları iktisadi ve sosyal faaliyetlere göre farklı sosyal tabakalarda yer aldıkları görülmektedir. Buradan hareketle Osmanlı Devleti'ndeki Ermenileri şu şekilde bir ayrıma tabi tutmak mümkündür. Birinci grubu, XIX. yüzyılda oldukça etkili olan, yönetimde ve sivil hizmetlerde yer alan zengin ve etkili bir zümre; ikinci grubu, İstanbul ve Anadolu'nun diğer şehir ve kasabalarında ticaret ve finans işleri ile uğraşan kesim; üçüncü grubu sayıları en çok olan köylüler oluşturmaktaydı. Dördüncü grup ise daha çok yüksek dağlarda Sasun ve Zeytun gibi korunaklı yerlerde kuralı ve yarı bağımsız bir şekilde yaşayanlardı, ki bu grupların çıkarmış oldukları isyan hareketleri yüzyılın ikinci yarısına damgasını vurmuştur. Beşinci grup da din adamlarıydı ki, bunlar imparatorluğun en müreffeh topluluklarından biriydi. Bu grup askeri muafiyetleri sayesinde ekonomik olarak önemli bir gelişme göstererek ayrıcalıklı bir mevki kazandı.² Bu açıdan bakıldığında Trabzon'da büyük oranda esnaflık yapan, edindikleri yeni haklar ile yönetime katılan ve sağlık hizmetlerinden yabancı şirket temsilciliğine varıncaya kadar pek çok alanda görülebilen bir cemaat bulunmaktaydı.

XIX. Yüzyılda Trabzon Ermenileri

Anadolu'nun demografik yapısına bakıldığında Ermeni nüfusun, hemen hemen her vilayette az veya çok bulunduğu görülmektedir. Trabzon 1461 yılında II. Mehmed tarafından fethedildikten sonra 1486 yılında yapılan ilk tahrirde göre şehirde Rum Ortodokslar, Katolik Latinler yanında Ermeni Ortodokslar da bulunmakta ve 132 haneden oluşan bu cemaat Hıristiyanların %15,46'sını teşkil etmekteydi.³ Bu tahrirde ve bunu takip eden diğer tahrirlerin göstermiş olduğu sonuçlara göre şehirdeki Ermeni Ortodoksların toplam nüfusa oranı şu şekilde idi: 1486 yılında %11.32; 1520'de 151 hane ile toplam nüfusun %11.80'ini⁴; 1554'te 109 hane ile % 9.07'sini⁵ ve 1583 yılında ise 123 hane ile %5.59'unu⁶ oluşturmaktaydılar.⁷ Buradan hareketle Ortodoks

² Salâhi R. Sonyel, *Minorities and the Destruction of the Ottoman Empire*, Ankara, 1993, s.120-121.

³ Hanefi Bostan, *XV.-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadi Hayat*, Ankara, 2002, s. 162; Heath W. Lowry, *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi*, çev. Demet-Heath Lowry, İstanbul, 1981, s. 33-34.

⁴ Bostan, *a.g.e.*, s. 165.

⁵ Bostan, *a.g.e.*, s. 169.

⁶ Bostan, *a.g.e.*, s. 174.

⁷ Bu oranlar Lowry'nin çalışmasında şu şekilde görülmektedir: 1486 yılında Ermenilerin toplam nüfusa oranı , %12.49; 1520 yılında %12.93; 1554'te %8.94 ve 1583'te %5.82 idi.

Ermenilerin toplam şehir nüfusuna olan oranlarında bir azalma görülmektedir; fakat XIX. yüzyıl da dâhil olmak üzere Trabzon'da Ermeniler, Rumlardan sonra kentteki en kalabalık üçüncü cemaati teşkil etmişlerdir. XIX. yüzyılda ise Ermenilerin şehrin genel nüfusuna oranları çok fazla değişmemiştir. Eldeki nüfus verilerinden, şehirde Ermenilerin % 6 ile %15 arasında değişen oranlarda bir yer teşkil ettikleri anlaşılmaktadır. Elbette bu çalışmanın amacı Ermenilerin şehirdeki nüfuslarını detaylı bir şekilde değerlendirmek olmadığı için burada sadece genel olarak XIX. yüzyıl içinde Ermenilerin oranlarını belirtmekle yetineceğiz.⁸

Sosyal durumlarına baktığımızda Trabzon Ermenilerinin iyi bir konumda oldukları görülmektedir. İmparatorluğun başkentinde çok önemli mevkileri ellerinde bulunduran Ermeniler taşrada da kilit rol oynayan görevlerde bulunuyorlardı. Anadolu'nun başlıca kentlerindeki Ermeniler esnaf, vergi tahsildarı, müteahhit, komisyoncu, zanaatçı, kuyumcu, işadamı, banker, katip,

Bkz. Lowry, *a.g.e.*, s. 74 ve 145.

⁸ Ermenilerin XIX. Yüzyılın başlarında şehirdeki nüfusları hakkında kullanılacak en önemli kaynak 1830 nüfus sayımı sonuçları görünmesine karşın bu sayım sonuçları sadece şehirdeki Müslümanların sayısını vermekte ve gayrimüslim nüfusu Trabzon sancağının toplamı olarak vermektedir. Bu rakam ise 11.431 kişidir. Bkz. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul, 2003, s. 58 ve 154. Kesin rakamlar elimizde olmamakla birlikte XIX. Yüzyılın ilk yarısında Trabzon'da Ermenilerin nüfusunu seyyahların vermiş oldukları rakamlardan takip etmek mümkündür. 1833 yılında Trabzon'da bulunan Smith, Ermenilerin 250 aile, Katolik Ermenilerin 80-90 aile kadar olduğunu (Eli Smith, *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, and into Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Christians of Oormiah and Salmas, II*, New York, 1833, s. 322.); Trabzon'daki ilk İngiliz konsolosu James Brant 1835 yılında 1500- 2000 Ermeni olduğunu; (James Brant, "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835" *Journal of the Royal Geographical Society of London*, VI, (1836), s. 190.) 1837 yılında şehre gelen misyoner Horatio Southgate ise 1.200 Ermeni, 300 Katolik Ermeni olduğunu (Horatio Southgate, *Narrative of a Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, I*, London, 1840, s. 153.); Fransız mimar, arkeolog ve gezgin olan Texier ise 1839 yılında, Ermenilere ait 500 hane olduğunu (Charles Texier, *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Akeolojisi, II*, çev. Ali Suat; Latin Harflerine Aktaran Kazım Yaşar Koprıman, sad. Musa Yıldız, Ankara 2002, s.159.); Alman tarihçi Fallmerayer ise Ermenilerin yaklaşık olarak 300 ve Katolik Ermeniler de dahil Frenklerin 98 hane olduklarını Jakop Philip Fallmerayer, *Doğu'dan Fragmanlar*, çev. Hüseyin Salihoğlu, Ankara, 2002, s.55.); Diğer bir Alman seyyah Koch şehirde 1500 Ermeni olduğunu (Mustafa Aydın, "Alman Seyyahı Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, 6-8 Kasım 1998, Trabzon, 1999, s. 415.) ve son olarak da 1847 yılında Sultan Abdülmecid tarafından Bağdat'a bir tetkik gezisinde görevli olan Perunak Feruhan Bey de Gregoryen Ermenilere ait 588; Katoliklere ait 140 ve Protestanlara ait 9 haneden bahsetmektedir. (Minas Bijişkyan, *Pontos Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1998, s. 135).

tabip, sanayici ve büyük bir kısmı ithalat ve ihracatla meşgul olan tüccarlık gibi geniş bir iş sahasında faaliyet gösteriyorlardı.⁹ Bu meslek gruplarından hemen hemen hepsi Trabzon Ermenileri tarafından da gerçekleştiriliyordu. Bunların yanında Ermeniler eyalet ve sancak merkezlerinde yönetim kademelerinde de görev almışlardır. Trabzon Salnameleri bu konuda oldukça önemli bilgiler vermektedir. Salnamelerden verecek olduğumuz birkaç örnek Ermenilerin hemen hemen her alanda faaliyet gösterdiğini kanıtlamaktadır. Mesela 1869 yılı salnamesine göre Divan-ı Temyiz'in bir azası Kırkor Ağa ve Meclis-i Temyiz-i Liva'nın bir azası da Kevork Efendi'ydı.¹⁰ 1877 yılında ise Karantina memurlarından biri Sergardiyân Hacı Amiş Ağa'ydı.¹¹ Bu ve bunun gibi, Ermenilerin sosyal ve ekonomik hayata katılımları ile ilgili örnekleri çoğaltmak mümkündür. Fakat yoğun olarak Trabzon Ermenilerinin muhasebecilik, veznedarlık, sekreterlik ve dükkân işletmeciliği yaptıklarını anlamaktayız. 1871 yılında Trabzon'a gelen Augustus Thurlow Cunynghame, Ermenilerin çarşıda büyük dükkânları ellerinde bulundurduklarını yazar.¹² Ermenilerin bu saydığımız meslek grupları içinde en çok avantaj elde ettikleri iş ise uluslararası ticaretti. Müslümanların yabancı ticaretten ziyade iç ticaret ile ilgilenmeleri, liman kentlerinde yabancı yerleşimine katkı yaptığı gibi Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin aracı rollerini de geliştirmiştir.¹³ Batılılar önceleri tüccar veya diplomat, XVIII. yüzyıldan itibaren ise askeri uzman olarak Osmanlı İmparatorluğu'na gelmeye başladıkça, Batı dillerini konuşup yazabilen ve Türkçe ve Arapça bilgisine de sahip olan eğitilmiş Rum ve Ermeniler onlarla gerçek kültürel alışverişlerde bulundular.¹⁴ XIX. yüzyılda sadece Trabzon'da değil imparatorluğun diğer liman kentlerindeki gayrimüslim nüfusun gelişimini bu mantıkla bir nebze olsun açıklamak mümkündür; fakat burada tek bir etkenin varlığından söz etmek de eksik bir tespit olmaktadır. Nitekim bu yüzyılda koşulları yetersiz fakat geliştirilebilir bir limana ve yoğun bir ticari

⁹ Sonyel, *a.g.e.*, s.123.

¹⁰ *Trabzon Vilayeti Sâlnâmesi (TVS)*, 1286(1869), s. 28-34.

¹¹ *TVS*, 1294(1877), s. 74.

¹² A. Augustus Thurlow Cunynghame, *Travels Eastern and on The Caspian and Black Seas Especially in Daghestan and on The Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, London, 1872, s.345-346.

¹³ Bu ifade yanlış bir anlaşılma ile tüm ticareti kapsayacak bir biçimde ele alınmakla birlikte Müslüman Türk tüccarlarının geri kaldığı ya da bu ticaretin dışına itildiği saha daha çok uluslararası ticaretti. Bunun yanında Müslüman Türk tüccarı her ne kadar, gayrimüslim tüccarların kullandığı kadar geniş imtiyazlara sahip olmasa da bu kesim ile rekabet etmeyi sürdürmekle birlikte katılabildiği oranda uluslararası ticarete iştirak ediyordu. Bkz. A. Üner Turgay, "Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict", *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, ed. B. Braude-B. Lewis, New York, 1982, s. 308-310.

¹⁴ Sonyel, *a.g.e.*, s.123; Bu konuda bkz. Roderic Davison, "The Millets as Agents in the Nineteenth-Century Ottoman Empire" *Christians and Jews in the Ottoman Empire*, I, ed. B. Braude-B. Lewis, New York, 1982, s.319-337.

potansiyeye sahip olan Trabzon'da Osmanlı, Fransız, Rus, İtalyan ve Yunan gemi acenteleri bulunması¹⁵ Ermeniler gibi gayrimüslimlere yeni iş kapıları açmış ve gayrimüslimler yukarıda belirttiğimiz vasıfları sayesinde bu acentelerde idareci veya sekreter olarak görev yapmışlardır.¹⁶

İncelediğimiz dönem içerisinde Ermenilerin sosyal ve ekonomik açıdan Rumlar karşısında daha geride oldukları göze çarpmaktadır. Sayısal olarak Rumların Ermenilere oranla daha fazla olmaları, kentin idari kademelerindeki katılım oranını da etkilemiştir. Fakat genel olarak değerlendirildiğinde Ermenilerin de nüfusları nispetinde bir katılım göze çarpmaktadır. Bu şekilde kentin yönetiminde gayrimüslim cemaatin ağırlığına göre bir denge kurulmaya çalışılmıştır.¹⁷

Misyonerlik Faaliyetleri ve Trabzon Ermenileri

Ermenilerin şehirdeki idari ve iktisadi hayata olan katılımlarına ilişkin bu şekilde kısa bir değerlendirme yaptıktan sonra bu çalışmanın asıl amacı olan Ermeni Cemaati içinde yaşanan değişikliklere geçmek mümkündür. Burada özellikle üzerinde duracak olduğumuz konu, Trabzon'daki Ermenilerin önce Katolik misyonerlerin faaliyetleriyle Katolikleşmesi, daha sonra da Amerikan misyonerlerinin çalışmaları neticesinde de Protestanlaşması ve bu bölünmüşlüğü Ermeni toplumuna nasıl yansıdığıdır. Bunun için öncelikle Ermeni toplumunun bu şekilde değişik mezhepleri benimsemesini sağlayan misyonerlik hareketine değinmek gerekmektedir.

Bilindiği gibi Osmanlı toplumu, değişik dinlerin bir arada yaşadığı ve yapısını etnik kökenin değil dinlerin belirlediği bir toplumdu. Nitekim Rum Ortodokslar, Gregoryen Ermeniler, Yahudiler gibi Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim toplumu dini bir otorite ile temsil ediliyordu. Dini ve mezhebi gayelerle Osmanlı topraklarına gelen misyonerler için imparatorluğun bu kozmopolit yapısı oldukça uygun bir zemine sahipti. Azınlıklara tanınan geniş haklar ile yabancılara verilen kapitülasyonlar da bu tür faaliyetler için uygun fırsat olarak değerlendirilmişlerdir.¹⁸

¹⁵ 1884 yılında Trabzon'daki ticari acentelerin dağılımı şu şekilde idi: Şehirdeki 14 komisyon acentesinden üçü İranlı, biri İsviçreli ve geri kalanları Rum ve Ermeni'ydi. 33 ihracatçıdan sadece üçü Türk'tü ve bunlar da geleneksel olarak iç ticaretle meşgul oluyorlardı. Turgay, *a.g.m.*, s.294.

¹⁶ Mesrob K. Krikorian, *Armenians in the Service of the Ottoman Empire*, London, 1978, s. 49-50. İncelediğimiz dönemin dışında olmasına rağmen 1894 yılında şehirdeki sigorta şirketlerinin temsilcilerine bakıldığında bunların yedisinin Ermenilerin elinde olduğu görülmektedir. Turgay, *a.g.m.*, s.295.

¹⁷ Krikorian, *a.g.e.*, s.50-51.

¹⁸ Misyonerliğin, görünen dini gayelerinin yanında, zamanla siyasi, ekonomik, sosyal pek çok amacı kapsadığı görülmektedir. Özellikle sömürgecilik çağı ile beraber misyonerlerin bağlı oldukları ülkelerin emperyalist politikalarına hizmet ettikleri bilinmektedir.

Katolik Faaliyetleri

Aslında misyonerlik meselesini Osmanlı Devleti'nin siyasi ilişkiler kurduğu ülkeler bağlamında değerlendirmek gerekir. Çünkü Osmanlı Devleti hangi ülkeyle siyasi ilişki kuruyorsa, o ülkenin İstanbul'daki temsilcileri kendi dindaşları ile ilişkiye giriyor ve onların hamisi gibi davranıyordu. Nitekim Osmanlı toplumun bu çeşitliliğinden ilk istifade etmeye çalışanlar Katolik misyonerlerdi.¹⁹ Fransız olan bu misyonerler, İstanbul'daki azınlıkların ve yabancıların eğitimi ile ilgilenmek üzere XVI. yüzyılın sonlarına doğru bölgeye geldiler ve dini kurumlarının yanında okullarını da kurdular. Cizvitlerle başlayan bu faaliyetler, Katolikliğin diğer tarikatları olan Dominiken, Kapuçin ve Frerler rahip ve rahibelerinin de gelmesiyle devam etmiş ve bu misyonerler kendi isimleriyle anılan St. Joseph, St. Michel, St. Louis ve Notre Dame de Sion gibi okullar açmışlardır.²⁰ Fransa'nın himayesi altındaki Katolik misyonerler, Osmanlı Ermenilerinin yoğun olarak yaşadıkları yerlere heyetler göndermiş ve Ermenileri Katolik mezhebine kazandırmak için çalışmalar başlatmışlardır. 1604 Türk-Fransız Antlaşması'nın Fransa'ya Katolikler üzerinde himaye hakkı tanınması ile Osmanlı Ermenileri arasında çözülme ve Katolikliğe geçme eğilimi baş gösterdi.²¹ Fransa'nın desteğini arkasına alan misyoner faaliyetleri bilhassa XIV. Lui zamanında daha da hız kazanmıştır. Dolayısıyla Fransa gibi büyük bir devletin desteğinde ve hamiliğinde yapılan faaliyetler sonucunda Katolik misyonerler kendilerine Ermenilerden destek bulmuşlar ve bunun sonucunda Katolik Ermenilerin sayısı giderek artmaya başlamıştır.²² Katolik misyonerler

Nitekim kendilerini kiliseye atayan misyonerler amaçlarını gerçekleştirmek için her yolu denemiş ve gittikleri toplumu iyice tahlil ettikten sonra çalışmalarına başlamışlardır. Bu konuda Amerikalı misyonerlerin Osmanlı coğrafyasına gelişleri ve faaliyetleri iyi bir örnektir. Bkz. Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara, 2000, s. 23-50.

¹⁹ Katolikler oldukça erken bir dönemde Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerine başlamışlardır. Mesela İstanbul'daki ilk Katolik Okulu 1583 yılında Cizvitler (Jesuite) tarafından, diğeri ise 1587'de Kapüsen (Capusin) tarafından açılmıştı. Bu okulların açılmasında Pera'daki Hıristiyanların isteği kadar Fransız sefirinin de etkisi olmuştu. İlhan Tekeli- Sevim İlkin, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, 1999, s. 37-38.

²⁰ Osmanlı coğrafyasındaki Katolik misyonerlerin faaliyetleri için bkz. Nurettin Polvan, *Türkiye'de Yabancı Öğretim, I*, İstanbul, 1952; Osman Nuri Ergin, *Türk Maarif Tarihi, I-II*, İstanbul, 1977; İlknur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Ankara, 1993; E. Kırşehirlioğlu, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, İstanbul, 1963.

²¹ Davut Kılıç, *Osmanlı Ermenileri Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara, 2006, s.49.

²² Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul, 1996, s.65-73; Ayrıca Katolikliğin Ermeni toplumu arasına girişi için bkz. Kılıç, a.g.e., s. 47-67.

XVII. yüzyılda imparatorluğun önemli şehirlerinde güçlü bir taban oluşturdu; hatta 1688 yılında Erzurum'da, şubeleri Kars, Bayezid ve Trabzon'a kadar uzanan bir misyon merkezi kurdular.²³

XIX. yüzyılın başlarında Protestan misyonerler Osmanlı topraklarına geldiği sırada zaten daha önce Gregoryen ve Katolik olarak bölünmüş bir Ermeni cemaati ile karşılaşmışlardı. Trabzon'da da durum aynı şekilde idi. Gregoryen Ermeniler, Fransa'nın çalışmaları sonucu Katolik ve daha sonra Protestan misyonerlerin çalışmaları neticesinde de bu mezhebe dâhil olmuşlardır.

XIX. yüzyılın ilk yarısında Trabzon'daki cemaatler arasında en önemli ideolojik tartışma bizzat Ermenilerin kendi aralarında cereyan etmekteydi. Farklı din ve mezheptekiler arasında çok önemli bir dini tartışmaya rastlanmazken, Ermenilerin bazılarının Katolik misyonerlerin etkisi ile din değiştirmeye başlamaları, ülke çapında olduğu gibi, Trabzon'da da cemaat temsilcileri arasında huzursuzluk kaynağı olmuştur. Şehirde, Gregoryen ve Katolik Ermeniler arasında bazı çekişmeler yaşanmış ve bu konu zamanla bir asayiş ve güvenlik meselesi haline almıştır. Nitekim Trabzon Valisi Osman Paşa (1829-1842), Trabzon'daki bu çekişmenin karşısında Katolik din adamlarına yönelik bir yazı yazmıştır.²⁴ İstanbul'daki Ermeni Patriği, Katolik misyonerlerin faaliyetlerinin en çok kendi cemaatine zarar getireceğini bildiğinden bu konudaki şikâyetlerini Sultan II. Mahmut'a iletmış bunun üzerine sultan 1834 yılında bir fermanla Hıristiyanların mezhep değiştirmesini yasaklamıştır.²⁵ Fakat II. Mahmud'un çok doğru bir öngörü ile koyduğu mezhep değiştirme yasağı, Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra İngiltere ve Fransa'nın baskıları sonrasında kaldırılmıştır. Fakat Osmanlı idarecilerinin, mezhep değiştirme önünde resmi bir engel olmamasına rağmen mezhep değiştirmek için yapılan başvuruları kabul etmediğini anlamaktayız. Mesela, Trabzon ve civarında Katolik ve Latin olmak için bazı başvurular olmuş ve yetkililere bu başvuruları kesinlikle kabul edilmemeleri gerektiği bildirilmiştir.²⁶

²³ Vartan Artinian, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire 1839-1863*, İstanbul, s. 32.

²⁴ Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Ermeni Nüfus ve Cemaatler Arası İlişkiler" *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri, 2007. s. 136-137; Abdullah Saydam, "Trabzon'da Cemaatler Arası İlişkiler ve Din Değiştirme Olayları" *Türk Dünyası Araştırmaları*, 154/ Şubat, 2005, s. 8.

²⁵ Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 75; Mezhep değiştirme yasağı taşrada da uygulanmaya çalışılmıştır. Bu konuda bkz. Abdullah Saydam, "Trabzon Şer'iyeye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı", *Tarih ve Toplum*, S. 202 (Ekim 2000), s.4-10.

²⁶ Nitekim Ermeni patriği de bu mezhep değiştirmelerinin yasaklanmasını arzu etmekte idi. "patriği olduğum Ermeni milleti reyası kullarından Katolik ve Latin olmak iddiasında olanlar

Mezhep değiştirmelerin neden olduğu karışıklıkların boyutları, Ermenilerin hangi kiliseye mensup olduklarının tespitinde de hat safhaya ulaşmıştır. Cemaatin olur olmaz taraf değiştirmesi nüfus tahrirlerinin ve cemaat içinde tutulan kayıtların altüst olmasına neden olmuştur.²⁷ Trabzon'daki Ermeniler arasında da görülen bu Katolikleşme ister istemez Gregoryen Ermenilerin tepkisi ile karşılaşmıştı. Belgenin de gösterdiği gibi Katolik olan Ermenilerin “*Ermeni Milleti tarafından rencide olunmakta olduklarından*” bahsedilmektedir. Bunun yanında Katolik olan Ermenilerin hangi milletin nüfusuna dahil olacağı konusunda bir karışıklığın yaşanacağı ve bunun da Devlet-i Aliye'nin nizamına aykırı olacağı ifade edilmiştir.²⁸

Trabzon'daki misyonerlik hareketleri içerisinde Katolik misyonerlerin de oldukça aktif oldukları görülmektedir. Şehirde, XIX. yüzyıl içerisinde Ermenilerin demografik yapılarına bakıldığında, Katolik Ermenilerin, daha eski olan Katolik misyoner faaliyetleri itibarı ile Protestanlardan daha kalabalık bir nüfusları bulunuyordu. Nitekim 1840 yılında Trabzon'a gelen ve bir Ermeni Katolik ailenin yanında misafir olarak kalan Fallmerayer, kentte 90 Katolik Ermeni ailesi olmak üzere 600 nüfuslu bir Katolik cemaatinden bahseder ki buradan hareketle biz, Katolik cemaatinin büyük oranda Ermenilerden müteşekkil olduğunu anlamaktayız.²⁹ Katoliklerin Misyonerlik faaliyetleri

tarafeyni zınbar ve katiyen kabul olunmaması hususu tembihatını şamil beyaz üzerine şerefsudur buyrulan evâmîr-i âliye ile akdemce ve bu defa nizâmı seniyyeye rabt olunmuş ise de Trabzon ve havi olduğu kaza ve kurâda sakinin milletinden bazıları mücerreden terur-i amâl-i fâsîdeleri zımmında Katolik ve Latin olmak misüllü iddia bulundukları mahallinden savb-ı acizîye ihbar etmiş olmalarıyla bu ise nizâm-ı ali-i mezburun külliyen mugayir-ı olacağı beyanıyla akdemce ve bu defa inayet buyrulan nizâm-ı ali kaydaları barde'l-i ibrac mahall-i mezkuruların milleti kullarından ol makule Katolik ve Latin olmak murad edenler kabul olunmaması ve iddialarına havale-i sem-ü itibar olunmayarak nizâm-ı seniye-i mezkur dusturul amel tutulması tembihât-ı ekâdeyi şamil Trabzon valisi devletli Osman paşa hazretlerine hitaben bir kâta ferman-ı âlişan inayet ve ihsan buyrulamak niyâzında emr-ü ferman hazreti menlehül emrindir. BO.A. Cevdet Adliye (C. ADL.) 5393/90 (23 Ca 1257-12 Ağustos 1841).

²⁷ Kılıç, a.g.e., s.134.

²⁸ Belgede Katolik ve Latin olmak isteyenlerin neden olacağı sorunlar şu şekilde ifade edilmişti: “*Trabzon ve havi olduğu kazalarda bulunan Ermeni milletinden kabul-ı sabîhi ile Katolik mezhebine rücu'î ihtiyâr edenler Ermeni milleti tarafından rencide olunmakta olduğundan babisle işbu müdahale-i rencidenin men' ve defî ile Katoliklerin âzâde-i hâl ve amîn mezheb olmaları hususuna müsâade-i seniyye arzân buyrularak bir kâta ferman-ı âlişan isdârı hususu Katolik patriği tarafından ba-takirir niyâz ve istirham olunmuş ve Ermeni milletinden Katolik milletine ve Katoliklerin Ermeni milletine teba'iyet eylemeleri hususuna mesâğ gösterildiği surette devlet-i âliyenin nizamat-ı mülkiyesinden olan tabrir maddesinin ihlalini mücib olacağından ve nişus defterinde Ermeni işaret olunanlar muabahren Katolik defterine sebt olunmuş ve kezaalik Katolik takımından dahi Ermeni milletine rücu edecek olanlar dahi Katolik namıyla mukayyed bulunmuş olduğuna binaen tasbihi lazım gelerek karışıklık olacağı...*” BO.A. C. ADL. 844/13 (19 CA 1257-8 Ağustos 1841).

²⁹ Fallmerayer, a.g.e., s. 50.

çerçevesinde, 1848 yılında bir grup Venedikli Mihitarist Anadolu'ya gelmiş ve Trabzon'da bir okul inşa etmişlerdi. Bunun gibi 1852 yılında Fransız rahibeler 60 kız öğrencinin okuyabileceği bir okul kurmuşlardı. Bu okul uzun bir süre varlığını devam ettirmiştir. Frères des Écolés Chrétiennes misyonerleri 1881 yılında Trabzon'da bir okul kurmuşlardı ve 1885 yılı itibarıyla bu misyonerlerden beşi bu okulda görevine devam ediyordu.³⁰ Bu okullara devam eden öğrencilerin hemen hemen tamamı Katolik Ermenilerdi. Bunun yanında bu okullar toplumun diğer kesimlerine de açık durumdaydı.

Cemaatin tarihsel gelişimine bakıldığında Katolik misyonerlerin faaliyetleri sonucu şehirdeki Katoliklerin artması ile beraber yeni kiliselerin açıldığını görmekteyiz. 1819 yılında Trabzon'a gelen Bijişkyan, şehirde dört Ermeni kilisesinin olduğundan bahsetmekle birlikte Surp Asduadzadsin Kilisesi'nin Katolik Ermenilere ait olduğunu belirtmemektedir.³¹ 1847'de Trabzon'a gelen Feruhan Bey, şehirdeki Ermeni mabetlerini şöyle belirtmektedir: "Meydan'a yakın olan ve yanında bir mezarlığı bulunan Surp Oksent kilisesi aynı zamanda Ermeni murahhaslık makamıdır. İkinci Ermeni kilisesi ise Surp Stepanos'tur. Üçüncü kilise ise Berberoğlu denilen yerde bulunan Surp Hovannes'tir. Katolik Ermenilere ait bir de Surp Asduadzadsin adlı eski ve metin bir bina ise şehirdeki dördüncü Ermeni kilisesidir.³² 1869 yılından itibaren tutulmaya başlanan Trabzon Vilayeti Salnameleri bize şehirdeki cemaatlerin hem demografik hem de sahip olduğu dini yapılar hakkında önemli bilgiler vermektedir. Mesela 1875 yılı salnamesine bakıldığında, şehirde 3 Ermeni kilisesinin yanında 2 Katolik kilisesi de bulunmakta idi. Bu salnameye göre şehirde Erkeklerin sayısının 414 olduğu ve 122 haneye sahip bir Katolik cemaati bulunmaktaydı.³³ Bir yıl sonraki salnameye göre ise şehirde bir de Katolik Mezarlığı bulunmaktaydı. ³⁴ Yüzyılın ortalarında şehre gelen seyyahların verdiği rakamlarla mukayese edildiğinde, yeni dini yapıların yapılması yanında şehirdeki Katolik cemaatinde önemli bir artış göze çarpmaktadır. Nitekim 1878 Salnamesine göre şehirde 487 Katolik erkek bulunmakta idi.³⁵

³⁰ Musa Şaşmaz, "Alfred Biliotti'nin 1885'teki Raporuna Göre Trabzon Vilayetinde Eğitimin Durumu, *Tarih ve Toplum*, 163/1997, s.49-52.

³¹ Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 106-108.

³² Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 137.

³³ *TVS*, 1292 (1875), s. 99-100 ve 263-265.

³⁴ *TVS*, 1293 (1876), s. 263.

³⁵ Nitekim 1869 ve 1881 yılları arasında şehirdeki Katolik erkeklerin sayısı şu şekilde idi: 1869 yılında 397; 1870 yılında 409; 1871-1875 yılları arasında 414 ve 1878-1881 arasında 487. *TVS*,1286(1869) s. 139; *TVS*, 1287(1870). s. 183; *TVS*, 1288 (1871),s .96-97; *TVS*, 1289(1872), s.94-95; *TVS*, 1290(1873), s.82-83; *TVS*, 1291(1874), s. 84-85; *TVS*, 1292(1875),s. 99-100; *TVS*, 1295(1878), s.116-117; *TVS*, 1296(1879), s.116-117; *TVS*,1298(1881), s.132-133.

Protestan Faaliyetleri

Protestan misyonerlerin Osmanlı coğrafyasına girmelerinden sonra, imparatorluk genelinde olduğu gibi Trabzon'daki Ermenilerin de durumunda önemli değişiklikler ortaya çıkmaya başladı ve bu yeni gelişme Ermenileri üçüncü bir ayrılmanın eşiğine getirdi. Daha önce de olduğu gibi bu yeni ayrılmanın da kaynağı dışarıdan gelmekteydi. Protestan misyonerlerin faaliyetlerinin başladığı XIX. yüzyılın başlarında Fransızlar Katoliklerin, Ruslar ise Ortodoksların hamisi sıfatı ile Osmanlı topraklarında kendi çıkarlarını geliştirmeye ve nüfuz alanlarını arttırmaya çalışıyorlardı. Doğu'da dinin oynadığı politik rolü geç de olsa kavrayan İngiltere, Fransa gibi, siyasi ve idari nüfuzunu arttırmak için, dini bir araç olarak kullanmaya başladı ve bu maksatla en uygun yer olarak seçtiği Ortadoğu'da kendisi için bir himaye hakkı aramaya koyuldu. Ancak İngiltere, bu himayeye esas olacak bir toplumun olmaması nedeniyle, Osmanlı topraklarında bir Protestan cemaati meydana getirmeye teşebbüs etti ve XIX. yüzyılın başından itibaren bu bölgeye çok sayıda Protestan papaz göndererek misyonerlik faaliyetlerine ağırlık verdi. İngiltere'nin bu faaliyetlerini, Amerika ve Almanya da desteklemiştir.³⁶

Bununla birlikte, Osmanlı coğrafyasında Protestanların misyonerlik faaliyetleri, Osmanlıların gerek Amerikalılar ile ilişkiye başlamalarından gerekse de değişen uluslararası hesaplardan sonra yeni bir boyut kazandı. Bu kez sadece Katolikler değil Protestan misyonerler de Osmanlı toplumu içinde kendi hedeflerini ifa etmeye başlamışlardı. Bu maksatla Osmanlı ülkesine gelen ilk Protestan misyoner İngiliz *Church of Missionary Society*'e bağlı bir papazdır. Onu, 1820 yılının Ocak ayında İzmir'e ayak basan Pliny Finsk ve Levi Parsons adlı iki Amerikalı misyonerler izlemiştir.³⁷ Bu iki misyonerin nihai hedefleri Kudüs'tü. Bu kutsal kente gidecekler ve oradan başlayarak tüm "*dinsizleri*", Müslümanları, Musevileri ve sözde Hıristiyanları doğru yola davet edeceklerdi.³⁸ Nitekim Protestanlar 1831 yılında İstanbul'da William Goodell'in önderliğinde bir misyon kurdular. Bundan üç yıl sonra Bursa'da ve ondan hemen sonra Trabzon'da birer misyon tesis edildi.

Önceleri hedefleri oldukça büyük olan Protestan misyonerlerin bu hedeflerini zamanla daraltmış olduklarını görmekteyiz. Diğer bir ifadeyle toplumun her kesimine nüfuz edip inançlarını etkilemeye çalışan misyonerler, aslında o kadar da şanslı değildi. Köklü bir inanca sahip ve sınıf çekişmesi yaşamayan Müslüman Türk ve Araplar, halk baskısının az olduğu ve Gregoryenlerin aksine Patrik ve Piskoposların büyük yetkiye sahip olduğu Rumlar³⁹, din adamları ile tüccar sınıf arasındaki çatışmayı, millet teşkilatlarının

³⁶ Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 74-75.

³⁷ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

³⁸ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 22.

³⁹ İnanç tohumlarını ekmek yolundaki titiz çabalara karşın, Amerikan misyonerleri Rum

başına halk liderlerini geçirerek çözen ve aynı zamanda Gregoryen ve Rumlar kadar hiyerarşik bir yapıya sahip olmayan Yahudiler arasında başarı sağlayamayan misyonerler, Ermeniler arasındaki huzursuzlukları iyi bir şekilde değerlendirdiler.⁴⁰ Çünkü Ermeni cemaati içerisinde Gregoryen ve Katolikler arasında, Protestanların devreye girmesinden önce bir çekişmenin var olması Protestan misyonerlerin işini kolaylaştırmıştı. Önceleri “*tüm dinsizleri yola getirmek*” için harekete geçen misyonerler daha sonra hedeflerini Müslümanlar ve Museviler olarak belirledi; fakat bu yeni hedef de tam bir fiyasko idi. Müslümanlar arasından bir çivi bile sökmek mümkün olmadı. Musevilerden de bekledikleri sonucu alamayan misyonerlerin artık nihai hedefi “*Doğu’nun Anglosaksonları*” dedikleri Ermenilerdi.⁴¹

Protestan misyonerler için Osmanlı coğrafyasının ifade ettiği önemi yirmi yedi yıl Merzifon Amerikan Koleji’nde görev yapmış olan George E. White’ın şu sözleri ile özetlemek mümkündür:

“Türk İmparatorluğu, iki milyon milcare olduğu tahmin edilen ve bu günkü Türkiye’nin yaklaşık on katı olan o zamanki geniş alanı, barındırdığı değişik milliyetleri, Müslüman ve baskı altındaki doğu Hıristiyanlarından müteşekkil kırk milyon nüfusu, dünya etkilerinin eşsiz merkezi Constantinople’u, Filistin’de Kudüs, Arabistan’da Mekke gibi mukaddes şehirleri, daha önemsiz ama yine de mukaddes Bağdat ve Kahire’si ile heyecan verici ve reddedilemez bir fırsat idi.”⁴²

Bu düşünceler ile yola çıkan Protestan misyonerler ilk olarak Osmanlı ülkesindeki mevcut altyapıyı tespit etmek için çalışmalara başlamışlardır. Osmanlı İmparatorluğu’na ayak basan Amerikan Board misyonerlerin gerçekleştirdiği en önemli faaliyetlerden biri de yapmış oldukları teknik gezilerdir. Bu gezilerin en önemlilerinden biri, Eli Smith ve Harrison Gray Otis

cemaatinden bekledikleri desteği bulamamışlardır. ABCFM (*American Board of Commissioners for Foreign Missions*) tarafından Yunanistan’daki ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki misyon merkezlerinde incelemeler yapmak üzere gönderilen Peder Rufus Anderson bu gerçeği “gerçekten bu yöntemlerle gerçek anlamda Tanrı’ya döndüğüne inanılabilecek on kişi bile yoktur” diyerek dile getirmektedir. Gerosimos Augustinos, *Küçük Asya Rumları*, çev. Devrim Evcı, Ankara, 1997, s. 144; Ne ki Rufus Anderson’un bölgeye yaptığı ikinci bir geziden sonra Rumlara yönelik misyonerlik faaliyetleri durduruldu. Bu zamana kadar Rumlar arasında pek bir başarının sağlanamamış olmasının bir nedeni de tüm ağırlığın Ermenilere verilmesiydi. Kocabaşoğlu, *a.g.e.* s. 55; George E. White, *Bir Amerikan Misyonerin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, çev. Cem Tarık Yüksel, İstanbul, 1995, s.32

⁴⁰ White, *a.g.e.*, s.26.

⁴¹ Kocabaşoğlu, *a.g.e.* s. 55

⁴² White, *a.g.e.*, s.117; White 1890 yılından itibaren burada görev yapmış ve 1913–1921 yılları arası da bu okulun başkanlığını yapmıştır.

Dwight adlı iki misyonerin 1830-1831 yılları arasında Anadolu'nun iç kısımlarını kapsayan gezidir. Bu gezide Eli Smith ve Harrison Gray Otis Dwight, Anadolu'nun içlerinde İzmit, Tokat, Trabzon, Erzurum, Kars ve diğer bazı merkezleri, İran'da da Tebriz'i ve Nasturilerin bulunduğu bölgeleri dolaşmışlardır.⁴³ Bu geziler sonunda Ermenilerin misyoner çalışmalarının hedefi olabileceği fikri kesinlik kazanmış bulunuyordu.⁴⁴

Bulduğu coğrafi konum itibarı ile tarihin her döneminde önemli bir yer olan Trabzon, Protestan misyonerlerin çalışmaları için de stratejik bir nokta idi. Nitekim Protestan misyonerler, Beyrut, İstanbul ve İzmir gibi merkezlerden sonra, 1835 yılında Anadolu içlerine doğru gidecek bir istasyon kurmayı düşünmüşlerdir. Muhtemelen Trabzon şehrinin, doğuda kurulacak ilk istasyon olarak seçilmesinde Anadolu'nun iç kısımlarına rahat ulaşılacak bir limana sahip olduğu düşüncesi etkili olmuştur.⁴⁵ Bu gezilerden sonra çok geçmeden 1834 yılında Bursa ve Trabzon istasyon olarak seçildi. Trabzon ilk kez bu yıl Misyoner Johnston tarafından *işgal* edildi. Böylece 1835 baharında Trabzon misyoner istasyonu resmen kurulmuş oldu.⁴⁶

Bu ilk dönemlerden itibaren Trabzon'a gelen misyonerler amaçları doğrultusunda şehir hakkında bazı değerlendirmeler yapmışlardı. Yukarıda da belirttiğimiz gibi, 1833 yılında Trabzon'a gelen Smith Trabzon'un sahip olduğu öneme dikkat çekmişti. Smith şehirde tesis edilecek bir istasyonun, Ermenilerden ziyade Rumlar için bir istasyon olacağını, istasyonun buradan içerlere doğru uzanacağını belirtmektedir. Smith Ermeniler için de; kentteki 1200-1300 Ermeninin ihmal edilmemesi gerektiğini, fakat şehrin asıl kilit rolünün Ermenistan'a açılan bir kapı görevi görmesi olduğunu belirtmektedir.⁴⁷ Smith gibi Osmanlı coğrafyasında misyonerlik için altyapı çalışmalarında bulunan ve Trabzon'a da uğrayan diğer bir misyoner olan Horatio Southgate, her ne kadar buradaki gayrimüslimlerden bahsetmese de, ona göre, kendi dininin yetersizliğini anlayan bir Müslüman'ın bir Hıristiyan'dan bir İncil almasının çok önemli olduğunu, pek çok kimsenin de serbest ve istekli bir şekilde dini konuları tartışmada gönüllü olduklarını belirtmektedir. Southgate'in

⁴³ Bu iki misyoner hakkında bkz. Ömer Turan, "Amerikan Misyonerlerinden E. Smith ve H.G.O. Dwigh'e Göre 1830-1831 Yıllarında Ermeniler," *Ermeni Soykırım İddiaları*, Der. Mustafa Çalık, Ankara, 2006, s. 191-230; Ayrıca Ömer Turan, *Avrasya'da Misyonerlik*, İstanbul, 2002; Ayten Sezer, "Osmanlı Döneminde Misyonerlik Faaliyetleri", *Osmanlı II*, Ed. Güler Eren, Ankara 1999, s.181-192; Erdal Açıkse, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, 2003, s. 40-41; Eli Smith seyahatini daha sonra bir hatırat olarak yayınlamıştır. Bkz. dipnot 5.

⁴⁴ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 31; Amerikalı misyonerlerin hazırlık dönemi için bkz. Kocabaşoğlu *a.g.e.*, s. 23-50.

⁴⁵ Açıkse, *a.g.e.*, s. 50-51; Augustinos, *a.g.e.*, s. 197.

⁴⁶ Kocabaşoğlu *a.g.e.*, s. 45.

⁴⁷ Smith, *a.g.e.*, s.325-326.

verdiği diğer bir bilgi de, ziyaret yılı olan 1837 yılında şehirde ikamet eden Mr. Jackson adlı bir misyonerin olduğudur.⁴⁸

1834 yılında Trabzon'da istasyonun tesis edilmesinden sonra Protestan misyonerler Trabzon'un da içlerinde bulunduğu bazı yerlerde okullar oluşturmuşlardır. Başlangıçta yerel çevreler tarafından dirençle karşılanan bu okullar kısa sürede kendilerini kabul ettirdiler.⁴⁹ Mesela misyonerlerin İzmir'de açtıkları kız okulunda 1836 yılında yaklaşık 40 öğrenci, Bursa'daki okulda ise yaklaşık 70 öğrenci okuyordu.⁵⁰ Trabzon'da istasyonun tesis edilmesinden sonra açılan okul hakkında elimizde pek fazla bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat 1850 yılında Trabzon'a gelen İngiliz seyyah Frederick Walpole şehirde Amerikan Misyonerlerin bulunduğunu, bunları dinlerini değiştirdikleri yaklaşık on beş aile olduğunu, okulları ve dağıtmış oldukları kitaplarıyla bu çalışmaların neticesinin görünenden daha fazla olduğunu belirtmektedir.⁵¹ Erzurum'daki misyon merkezinin bildirdiğine göre Trabzon'da bir takım dönmeler bir gündüz okulu ve bir de İncil kursu açmışlardır ve okul Trabzon Rumları arasında da bir ilerleme kaydetmişti.⁵² Walpole misyonerlerin çalışmalarının sonucunun görünenden fazla olduğunu belirtirken muhtemelen okulların başarısından bahsetmekteydi.

Yeri gelmişken Protestan misyonerlerin Trabzon'daki okullaşma çalışmalarına da değinmek gerekmektedir. Elde ettiğimiz bilgilere göre Trabzon'daki Protestan misyonerlerinin okullaşma çalışmaları, 1834 yılında burada bir istasyonun kurulmasından sonra açılan okul ile sınırlı kalmadı. Nitekim şehirde İskender Paşa Mahallesi'nde 1865 yılında kız ve erkek çocukları için yedi sınıflı bir okul, aynı zamanda okulun müdürü olan Mösyo Pater tarafından tesis edilmiştir.⁵³ Fakat şehirdeki Protestanların mektep inşaatı için daha önceden başvurular yaptıklarını anlamaktayız. Buna göre "*Trabzon'da mütemekkin olan Protestan milletinin sühyanna mabsus mektep bulunmadığından Trabzon*

⁴⁸ Southgate, *a.g.e.*, s. 154-155; XIX. yüzyılda Trabzon şehri gittikçe artan ticari ve stratejik önemi dolayısı ile içlerinde misyonerden askeri uzmanlara kadar pek çok yabancı tarafından ziyaret edilmiştir. Bu bakımdan şehrin değerlendirilmesi için bkz. Özgür Yılmaz, *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2006.

⁴⁹ Mesela 1837 yılında Ermeni patriği, tüm Ermenilere çocuklarını Protestan okullarında çekmelerini emretmiş, bundan iki yıl sonra da Ermenilerin tüm Protestan faaliyetlerine katılmalarını yasaklayan bir yazı yayınlamıştır. Sonyel, *a.g.e.*, s. 216.

⁵⁰ Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 50; White, *a.g.e.*, s. 35.

⁵¹ F. Walpole, *The Ansayrii and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to 1851 Including a Visit to Nineveh, II*, London, 1851, s.227; Ayrıca bkz. Özgür Yılmaz, "İngiliz Seyyah Frederick Walpole'un Trabzon İzlenimleri" *Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005, I*, Trabzon, 2007. s.439-452,

⁵² Augustinos, *a.g.e.*, s.197

⁵³ Şamil Mutlu, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi'nde Misyoner Okulları" *Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005, I*, Trabzon, 2007, s. 697.

Meydan-i Şarki'de Halil Paşa Hamamı ittisalinde kâin halde aşiyân Fatih Sultan Mehmet Han Gazî Hazretlerinin evkaf-ı humayun hazîne-i celilesine merbut tulan otuz ve arsen yirmi zîra mikdar” kadar bir yerin şehirdeki Protestanlar tarafından mektep inşaatı için istida olunduğu fakat “*vakef dahilinde bulunan arsa ve arazi üzerine ber nevi mabet inşasına izin*” verilemeyeceğinden bahsedilerek merhum milletin başka bir arazi tedarik ederek keyfiyeti Dersaadet’e bildirmeleri gerektiği belirtilmişti.⁵⁴ Bunların yanında yüzyılın sonuna doğru yeni Protestan okullarının yapıldığını da görmekteyiz. 1884 yılı içinde American Board’a mensup papaz Palmerce, Trabzon’da biri kız diğeri Protestan Ermeniler için iki okul açtı. Bu okula 38 erkek ve 12 kız öğrenci devam ediyordu. Okulda Ermenice ve Türkçe’ye ilaveten İngilizce de öğretiliyordu. Okula devam edenler çoğunlukla Protestan Ermeni iken, az da olsa, Gregoryen Ermeni ve Rum cemaatlerine bağlı öğrenciler de vardı. Rumca’da uzmanlaşmış yeni bir misyoner, Papaz Palmerce’ye eğitim işinde yardımcı olmak için 1885’e doğru Trabzon’a gelmiştir.⁵⁵ Bu okul imparatorluğun sonuna değin varlığını devam ettirmiştir.⁵⁶

1856’da ilan edilen Islahat Fermanı, vicdan hürriyeti prensibini İngiltere ve Fransa’nın istediği şekilde, yani mezhep değiştirme suretinde tespit ettiği için Protestan misyonerler faaliyetlerini daha geniş ölçüde ve daha kolaylıkla yapmaya devam ettiler.⁵⁷ Nitekim 1833 yılında altyapı çalışmalarının başladığı ve 1834 yılından itibaren de Protestan misyonerlerin bulunduğu Trabzon’da da misyonerlerin faaliyetlerinin etkileri yüzyılın ikinci yarısında daha da belirgin bir hale gelecektir. Bunu şehirdeki Protestan sayısından da takip etmek mümkündür. Şehirdeki Protestan Ermenilerin sayıları ile ilgili olarak elimizde bulunan en erken tarihli veri, 1847 yılında kente gelen Perunak Feruhan Bey’in verdiği ve şehirde 9 Protestan hanesi olduğuna dair bilgidir.⁵⁸ Bu sayı ondan üç yıl sonra kente gelen Frederick Wolpole’un notlarında 15 aile olarak ortaya çıkmaktadır.⁵⁹ Trabzon Vilayeti Salnamelerinde ilk kez 1878 salnamesinde Protestanlar ayrı bir cemaat olarak kaydedilmiştir. Bunun yanında 1876 salnamesine göre şehirde bir Protestan Mahallesi ve bir de Protestan Mezarlığı vardı.⁶⁰ 1878 salnamesine göre de Trabzon şehrindeki Protestan erkeklerin sayısı 38’e yükselmişti.⁶¹ Protestanların sayısı, az olmakla birlikte artmaya devam etti. 1895 yılı salnamesine göre şehirde 41 erkek, 40 kadın Protestan⁶²; 1901 salnamesine göre de 51 erkek, 43 kadın Protestan bulunmaktaydı. Misyonerlerin

⁵⁴ BOA, C. ADL. 32/1894 (16 Rebiyül Ahir 1281/18 Eylül 1864)

⁵⁵ Musa Şaşmaz, *a.g.m.*, s. 52.

⁵⁶ Mutlu, *a.g.m.*, s. 697.

⁵⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi, VIII*, Ankara, 1988, s. 128.

⁵⁸ Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 135.

⁵⁹ Walpole, *a.g.e.*, s.227.

⁶⁰ TVS,1293 (1876), s.107-113.

⁶¹ TVS,1295 (1878), s.116-117.

⁶² TVS,1313 (1895), s.186.

bu denli uzun bir süreden beri çalışmalarına rağmen 1901 yılında Trabzon Vilayeti'ndeki Protestanların sayısı 575 erkek ve 565 erkek idi.⁶³

Trabzon'da Protestanlara Karşı Oluşan Tutum

Buraya kadar şehirdeki Protestanların ortaya çıkma sürecini incelemeye çalıştık. Bundan sonra, şehirdeki misyonerlerin faaliyetlerinin sonucunda ortaya çıkan ve hemen hemen tamamı Ermeni olan bu Protestanların hem Osmanlı toplumunda hem de kendi cemaatleri içinde nasıl karşılandığını bazı örneklerle belirtmek mümkündür. Nitekim Protestan mezhebini kabul edenlere karşı sadece Gregoryen Ermenilerden değil toplumun tüm kesimlerinden de tepki doğmaktaydı.⁶⁴ XIX. yüzyıl seyyahlarının da belirttiği gibi aralarında çatışmaların ve kavgaların eksik olmadığı Ermeniler⁶⁵ kendi içlerinden çıkan bu yeni cemaati de hemen kabul etmemiş ve buna sebep olan misyonerlere karşı tepki göstermişlerdir. Ermeni Cemaati'nin misyonerlere karşı olan tutumu, İstanbul'da misyonerler tarafından bir okul açılması, din değiştirmelerin yavaş yavaş çoğalması, Ermeni cemaatinde reform taraftarı gurupların oluşması ve açılan okulda dil dersleri ile pozitif ilimlerin yanında din derslerinin de verilmesinden kaynaklanmakta idi. Bir müddet sonra Ermeni Gregoryen cemaati yöneticileri misyonerlere cephe alarak bazı tedbirlere başvurmuşlardır. Bu tedbirler arasında oldukça ağır cezalar da bulunmaktaydı. Sonraki yıllarda aforoz edilmeye, hatta öldürülmeye kadar varan cezalandırma sistemi uygulanmıştır. Önceleri bizzat kendisinin de desteklediği misyoner faaliyetleri karşısında şimdi Ermeni Patriği, misyonerlerin faaliyetlerinin cemaat arasında tefrikaya yol açacağını anlamış ve böylesine ağır caydırıcı önlemler almaya çalışmıştır.⁶⁶

İmparatorluğun merkezinde bu şekilde tepkilere neden olan misyonerlik faaliyetleri taşrada da kendisini gösterdikten sonra, buralarda da huzursuzluklar baş göstermeye başladı. Mesela, Bursa'da ikamet eden Amerikan vatandaşı

⁶³ *TVS,1319* (1901), s.211.

⁶⁴ Trabzon örneğini incelediğimizde, herhangi bir dini hareket söz konusu olduğunda şehirde önemli bir tepkinin doğduğunu görmekteyiz. Bu Protestan misyonerlere ve onların dinlerini değiştirdikleri dönemlere karşı olduğu kadar, Tanzimat ve akabinde Islahat hareketleri ile ortaya çıkan dini serbestinin bir sonucu olarak o vakte kadar dinini gizleyen ve şeklen Müslümanlığı kabul etmiş bazı Hıristiyanların dinlerini ifşa etmeleri sırasında da ortaya çıkmıştı. Bu konuda bkz. İlber Ortaylı, "Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları", *Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, I*, Ankara, 2004, s.313-319; Anthony Bryer, "The Crypto-Christian of The Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond", *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900*, Varioum Reprints, London, 1998, XVII. Kısım, s.13-68.

⁶⁵ Théophile Deyrolle, *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat*, çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul, (trç), s. 15

⁶⁶ Açıkseç, *a.g.e.*, s. 49-56.

birkaç papaz, Trabzon'a gelmiş ve buradaki Ermenilerin bazılarını Protestan ayinine davet etmiş, Trabzon'da bulunan Ermeni ruhban ve reisleri bu durumdan rahatsız olmuşlar, misyonerlerin bu faaliyetlerden alıkonulması ve bu kişilerin vilayetten uzaklaştırılmalarını istemişlerdir.⁶⁷ Diğer bir belgede, “*bir müddetten beri memalik-i mabruse-i şabanede keşf-ü gûzar ile Protestan inşasına itibar etmekte olan ecnebi papazlardan birkaç dane dahi mukaddema medine-i Trabzona vurud ve ikamet*” etmekte olduklarından, bunların “*akçe kuvvetiyle reaya-i devlet-i aliyeyi celb-ü kalbe mübaderet etmekte*” olduğundan, Ermenilerden bazılarının bu mezhebi kabul ettiklerini ve bunlardan biri olan Trabzon'da Berber Mağdiş'in bazı kimseleri “*mezheb-i maluma çekmek için papazların meskeni olan haneye götürmekte iken*” anası babası ve akrabaları tarafından alıkonulmaya çalışıldığından ve Berber Mağdiş'in İngiltere'nin Trabzon konsolos vekili tarafından himaye edilmeye çalışıldığından bahsedilmektedir.⁶⁸

Katolik mezhebini benimseyen ve ölen cemaat üyelerinin maruz kaldığı en yaygın sorun gömülecek bir mezarlıklarının olmaması idi. Bundan dolayı Katolik Ermenilerin ölüleri, Gregoryen mezarlığına kabul edilmediği için meydana kalıp kokuşuyordu.⁶⁹ Bu durum bu kez Protestan Ermenilere karşı yapılmaya başlandı. Aynı hadise Trabzon'daki Ermeniler arasında da meydana geldi. Bu konuda iyi bir örnek de Eylül 1846 yılında İngiliz Konsolosu F. J. Stevens'a Trabzon'dan yazılan bir rapordur. Bu raporda Protestan Ermenilerin cenazelerinde yaşanan taşkınlıklardan bahsedilmekte ve Protestanların, cemaate ait mezarlıkları kullanamadıklarından bahsedilmektedir ve rapor şu şekilde bitmektedir:

“...Bally'nin cenazesi, Meydan'da toplanan ve taşkınlıkları polis tarafından engellenen kalabalığın ısıklıkları arasında gerçekleştirildi. Burada bu gibi utanç verici hareketler herhangi bir zaman gerçekleşecektir. Her ne zaman bir Protestan (Ermeni veya başka biri) öldüğünde ve maruz kaldığımız böyle bir muamele veya daha kötüsü ailemizden birinin ölümünde bile gerçekleşecektir”.⁷⁰

⁶⁷ BOA. Hariciye Nezareti Mektubü Kalemi (HR. MKT.) 4/18 (08 Ca 1260/25 Haziran 1844)

⁶⁸ BOA. HR. MKT. 13/18 (1262 Ş 11/2 Ekim 1846)

⁶⁹ Kılıç, a.g.e., s.124-125; Protestanların cenazelerinin gömülmesi İstanbul'da da sorun olmuştu. Edirnekapı dışında bir Ermeni mezarlığında Protestanlar ile Ermeni cemaati arasında mezarlık konusunda bir anlaşmazlık olmuş ve Protestanlar maruz kaldıkları bu incitici ve küçültücü durumu değişik devletlerin temsilcilerine bir mektup ile bildirmişlerdi. BOA, Hariciye Nezareti Siyasi (HR. SYS.) 1774/16 21 Temmuz 1860.

⁷⁰ Konsolosa yazılan mektup şu şekildedir: “The disgusting scenes which attended the recent death and interment of the Mugdassy Bally, a Protestant Armenian, have.. been brought to your knowledge, The deceased's wife who died last year, was similarly treated. Both Mugdassy Bally and his wife were buried in the open road to the river. These two cases might have been avoided, had the Protestants a burying ground. The Armenian Community refused Bally's remains a resting place in its church yard, and the

21 Kanun-i Evvel 1847 tarihli diğer bir belgeye göre Trabzon'daki Ermenilerin Protestanlara karşı, cenazelerini gömme konusundaki tutumlarında pek bir değişiklik olmamıştı. “*Trabzon'daki Protestanların defn olunacak mahalle bazı İslam ve Ermeniler tarafından muhalefet olunduğuna dair konsolosun sefarete mektubu*”⁷¹ başlığı altında görünen belge bu tespitimizi doğrulamaktadır. Belge incelendiğinde, belge içersinde Fransızca asıl metnin de bulunması itibarı ile bunun, Anadolu'ya gelerek Protestan misyonerlik faaliyeti yürüten bir misyoner olan P. O. Powers imzalı bir belge olduğu anlaşılmaktadır.⁷² Dolayısıyla bu mektubun hangisi olduğunu tespit edemediğimiz bir konsolosluk vasıtası ile veya doğrudan İstanbul'daki Amerika elçisine Trabzon'da mukim bir Protestan misyoner tarafından gönderildiği ortaya çıkmaktadır.

Belgenin konumuz açısından önemli olan noktası mektubun neden kaleme alındığı idi. Mektupta, Trabzon'daki Protestanların cenazelerini gömülecek yer ile ilgili olarak karşılaştıkları zorluklardan ve özellikle *ekberve Ermeni millet kethüdası ruhanileri ve Revartaben? nam Ermeni tarafından muhalefet* olunduğundan ve bazı Müslümanların da gömülecek yer hususundaki itirazlarından bahsedilmektedir. Bu muhalefet üzerine Powers, mektupta Protestanların bu şekilde bir hakarete maruz kalmamaları için kendi tasarruflarında bir tarlaya ölülerini defin etmelerine izin verilmesini talep etmiştir.⁷³ Şehirdeki Protestanların bu şekilde baskılara maruz kalmalarından sonra kendileri için bir mezarlık tedarik ettiklerini anlamaktayız. Belgelerin de gösterdiği gibi “*Tebaa-i Devlet-i Aliyenin Protestan tıfesinde Trabzon'da bulunanların medfen ittibaz etmek üzere bundan mukaddem tedarik ettikleri mahallin tasarrufu için yedlerine bir kıta Emr-i Ali verilmesi istida olunmuş olduğuna*” ilişkin 3 Aralık 1849 tarihli belge bu tespitimizi doğrulamaktadır.⁷⁴ Bu belgede, meclisçe yapılan incelemede bir Müslimden bir gayrimüslime satılan bir arsadan bahsedilmekte ve buranın mezarlık olarak kullanılmasının hiç kimseye bir zararı olmadığı ifade edilmektedir.⁷⁵ Söz konusu

authorities denied them interment in a field ...at the foot of the Boztapeh owned by ban Armenian ...Bally's funeral took place amidst the hissings of multitudes, assembled on the Meidan, who were only prevented from acts of violence by the police. Similar disgraceful acts will be repeated whenever any protestant (Armenian or otherwise) may die here, and such is the treatment, or even worse, which we are exposed to in the event of death occurring in our families”. Sonyel, *a.g.e.*, s. 218-219.

⁷¹ BOA. Hariciye Tercüme Odası (HR. TO.) 145/27 (12 Kanun-i Evvel 1847/21.12.1847)

⁷² Kocabaşoğlu, *a.g.e.*, s. 36; Ayrıca belgenin Fransızca metin kısmından da anlaşılacağı gibi Rev. P. O. Powers adı altında gönderilmesi onun bir misyoner olduğunu da kanıtlamaktadır.

⁷³ BOA. HR. TO 145/27 (12 Kanun-i Evvel 1847/21.12.1847)

⁷⁴ BOA. İrade Hariciye (İ. HR) 65/3186 (17 M1266/ 3 Aralık 1849)

⁷⁵ Söz konusu arsa hakkında : “Trabzon Aya Filibo dimekle maruf mahalle civarında cevanib-i erbaası ... imamzade Kara Kullukçuzade bahçeleri, ve İskander Paşa vakfı su yolu, ve tarik-i amm ile mahdud Oğuz oğlu Mustafa nam kimesnenin ber kayd Mülkiyeti tasarrifında olan bahçe olup merkum Mustafa bahçe-i mezburu altmış iki senesi rebi

yerin tasarrufu için yapılan incelemede önceden tedarik edilen bu yerin “*makbere ittihaz olunmasına müsaade gösterilerek ol vakitten beri mevtalarını oraya defin itmekte olduklarından ve etrafına duvar dahi çektiklerinden*” bahsedilmektedir.⁷⁶ Nitekim Mart 1850 yılında Trabzon Valisi Bekir Rüstem Paşa’ya yazılan hükümde şehirdeki Protestanların tedarik ettikleri yere ölülerini gömmelerine izin verilmesi emredilmektedir.⁷⁷ Şehirdeki Protestanların mezarlık talepleri daha sonra da devam etmiştir. 8 Mart 1850 tarihli diğer bir belgenin gösterdiğine göre şehirdeki Protestanlara yeni mezarlık alanları tahsis edilmekte idi.⁷⁸

Bilindiği gibi Trabzon vilayetin merkezi olması bakımından diğer kazalarda yaşanan bir gerginlik Trabzon’a bildirilmektedir. Protestan Ermenilere yönelik bazı taşkınlıklar söz konusu olduğunda da Protestanlar için Trabzon’daki konsolosluklar ve Protestan cemaatinin liderleri birer başvuru mercii haline gelmekteydiler. Bu bakımdan vilayet içersinde önemli bir Protestan nüfusu barındıran Ordu’da da Ortodokslarla Protestanlar arasında bazı gerginlikler ortaya çıkmıştı. Çünkü Ordu Protestan faaliyetlerinin en canlı olduğu yerlerden biri idi ve yukarıda Trabzon örneğini incelediğimiz gibi Ordu Protestanları da nüfus ayrımı ve mezarlık tahsisi için yetkililere başvurmuşlardı.⁷⁹ 1881 yılında Ordu Protestanları ile buradaki Ortodokslar arasında kilise konusunda bazı tartışmalar meydana gelmiştir. Ordulu Protestanlar Ortodokslar tarafından saldırıya uğradıklarını ve maruz kaldıkları kötü muameleleri Trabzon’daki Protestanların liderleri vasıtası ile İngiliz konsolosu Alfred Biliotti’ye bildirmiş, o da bu meseleyi Trabzon Valisi Sırrı Paşa’ya iletmiştir. Sırrı Paşa Konsolosa cevaben Protestan Osmanlı vatandaşları konusunda İngiliz veya Amerikan müdahalesi konusunda Bab-ı Ali’den bir talimat almadığını ve konsolosun takririni gayri resmi fakat dostane bir münasebetin belirtisi olarak kabul edeceğini ifade etmiştir.⁸⁰ Konsolosun Protestanların savunucusu olarak Vali Sırrı Paşa’ya müracaat etmesi konsolosları devletin iç işlerine karışmalarına güzel bir örnek oluşturmaktadır.

Buraya kadar belirttiğimiz hususlardan bazı sonuçlara ulaşmak mümkündür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi 1830’lu yıllardan itibaren faaliyetlerine başlayan Protestan misyonerleri Trabzon’da da küçük de olsa bir Protestan cemaati yaratmayı başarmışlardı. Yapmış olduğumuz tespitlere göre Osmanlı

evvelinde Zafanoz köyü mütemekkinlerinden Kuku oğlu Oseb veled-i Ovakem zimmiye bey’ ve temlik idüp mersum Oseb dahi taife-i mezbureye terk etmiş” denilmektedir. BOA. İ. HR. 65/3186 (17 M1266/ 3 Aralık 1849)

⁷⁶ BOA. *Sadaret Âmedî Kalemi (A. AMD.)* 1873 (10 Receb 1266/22 Mayıs 1850).

⁷⁷ BOA. *Bab-ı Asaî Mühimme Kalemi (A.DVN. MHM.)*8A/60 (7. C.1266/21 Mart 1850).

⁷⁸ BOA. İ. HR. 141/7372 (12 Receb 1273/ 8 Mart 1857).

⁷⁹ İlhan Ekinci, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazasında Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri” *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, I, Trabzon, 2006, s. 68.

⁸⁰ Bilal Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, II, Ankara, 1989, s. 245–246.

İmparatorluğu'ndaki Protestanlar 1850 yılında ayrı bir millet olarak kabul edildikten sonra⁸¹ kendilerine ait kurumları da tesis etmeye başlamışlardı. Örneklerini de incelediğimiz üzere özellikle Ermeni cemaati içersinden gelen tepkiler üzerine kendi mezarlıklarını oluşturmuş, daha sonra çocukları için okul açma talebinde bulunmuşlardı. Her ne kadar şehirde kendilerine ait bir kilise bulunmasa da ayrı bir mahalleleri bulunmaktaydı.⁸² Bu örnekler de Protestanların şehirde, Ermeni cemaati içersinden doğan diğer bir dini gurubu teşkil ettiklerini doğrulamaktadır. Protestanların bu şekilde bir gelişim göstermelerinde özellikle İngilizlerin desteğini belirtmek gerekmektedir. Protestanların ayrı bir millet olarak tanınmalarında İngiliz elçisi Stratford R. Canning ile Amerikalı misyonerler arasında nasıl bir işbirliği var idiyse, taşrada da konsoloslar ile misyonerler arasında benzer bir ilişki söz konusu idi.⁸³ Örnekte de gördüğümüz gibi Protestanlar, misyonerler vasıtası ile herhangi bir olumsuz durumda konsolosa başvuruyorlardı. Nitekim konsolos sadece misyonerleri değil şehirdeki Protestanların da hamisi gibi davranmaya çalışmaktadır. Müslümanlar maruz kaldıkları haksızlıkları içlerine çekerken Hıristiyanların bütün imparatorluğa yayılmış konsolos, sefir ya da ajan kisvesi altında sayısız temsilcileri bulunmaktaydı.⁸⁴ Şehre gelen seyyahların bazıları da konsolosların bu özelliğini belirtmişti. Bunlara iyi bir örnek olan ve 1876 yılında Trabzon'a gelen James Bryce, kentteki Avrupalı konsolosların Hıristiyanlar için rahatlatıcı bir unsur olduğunu belirtirken muhtemelen onların bu özelliğini belirtmişti.⁸⁵ Bu bakımdan yabancı konsoloslar ile işbirliği halinde olan

⁸¹ Stanford J. Shaw-Ezel Kural Shaw, *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 1983, s.163; Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 75.

⁸² Şehirde Protestan Ermenilere ait bir kilisenin olduğuna dair bazı bilgiler de vardır. Buna göre İstanbul'da 1846 yılında İstanbul'da ilk kilisenin tesis edilmesinden sonra İzmit, Adapazarı ve Trabzon'da da kiliseler organize edilmişti. 1468 yılının sonlarına doğru da bu kiliselerin üye sayısı 140 civarındaydı. Bundan bir yıl sonra da Erzurum'da başka bir kilise tesis edilmişti. Bkz. Artinian, *a.g.e.*, s. 42. Buna karşın gerek seyahatnameler olsun gerek salnameler olsun şehirde böyle bir kiliseden bahsetmemektedir ki muhtemelen bunlar misyonerlerin ikametgahlarında tesis edilmiş gizli yerlerdi.

⁸³ İngilizlerin Amerikalı misyonerlere olan doğrudan yardımlarının nedeni, misyoner faaliyetlerinin İngiltere'ye sağladığı avantajlarla açıklanabilir. Özellikle her ikisinin de dilinin İngilizce olması bakımından Fransızcaya karşı ortak bir çaba sarf etmişlerdir. Diğer bir neden de hem Amerika'nın hem de İngiltere'nin Protestanlığın hamisi olarak Katolik nüfuzunu azaltmak istemeleridir. Açıkse, *a.g.e.*, s. 43-44.

⁸⁴ Salahi Sonyel, "Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi" *Osmanlı'dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara, 2000, s.194.

⁸⁵ James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of A Vacation Tour in the Outumn of 1871*, London, 1876, s. 387; Protestanların özellikle imparatorluğun dört bir tarafına

misyonerlik faaliyetleri Ermeni milliyetçiliğini körukleyen bir güç olarak Ermeni Meselesinin ortaya çıkmasında oldukça etkili oldu.⁸⁶

Sonuç

XIX. yüzyılın başlarında Trabzon'un bir ticari merkez konumunu kazanması şehirdeki gayrimüslimler için yeni fırsatlar açtığı gibi özellikle Ermeni cemaatini uluslararası çıkarların da odağı haline getirdi. Trabzon'daki Ermenilerin 1895 yılında çıkan hadiselerden sonra şimdikiye kadar kendi aralarında ve bazen de Müslümanlar ile vuku bulan çatışmalar artık doğrudan doğruya devleti hedef almaya başlamış ve Ermeniler şehirde bazı kitlesel eylemlere girişmişlerdir.⁸⁷

Bu bakımdan misyonerlik faaliyetleri burada önemli bir araç olarak hizmet etmiştir. Misyonerlerin, incelediğimiz dönem içerisinde, toplum üzerindeki etkileri gayrimüslimler üzerine olmuş ve farklı mezheplere bölünmüş olan gayrimüslim cemaatlerin birbirleri ile olan ilişkilerini doğrudan etkilemiştir. Misyonerler faaliyetleri her ne kadar gayrimüslimler üzerinde yoğunlaştırmış ve açtıkları kurumlar ile onlara hitap etmişlerse de sonuçları itibarıyla ve gayrimüslimlere aşıladıkları fikirler ile tüm Osmanlı toplumunu ve devletin bütünlüğünü etkiler bir hale gelmişlerdi. Nitekim Gregoryen, Katolik ve Protestan olarak bölünmüş olan Ermeniler Osmanlı toprakları üzerinde oynanan oyunların bir aracı haline gelmiş ve Ermeniler özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra gerek merkezde gerekse taşrada çıkardıkları karışıklıklarla hem yüzyıllardan beri sürdürdükleri devletin en sadık tebaası "*Millet-i Sadıka*" olma özelliklerini kaybetmeye başlamışlardır.

yayılmış İngiliz konsolosları tarafından nasıl himaye edildiği ve Ermeni-İngiliz ilişkilerinin ilk dönemleri hakkında bkz. *Osmanlı Belgelerinde Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1845-1890)*, I, Ankara, 2004.

⁸⁶ Bu konuda bkz. Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesindeki Rolü", *Atatürk Yolu*, 1, Mayıs 1988, s.1-13.

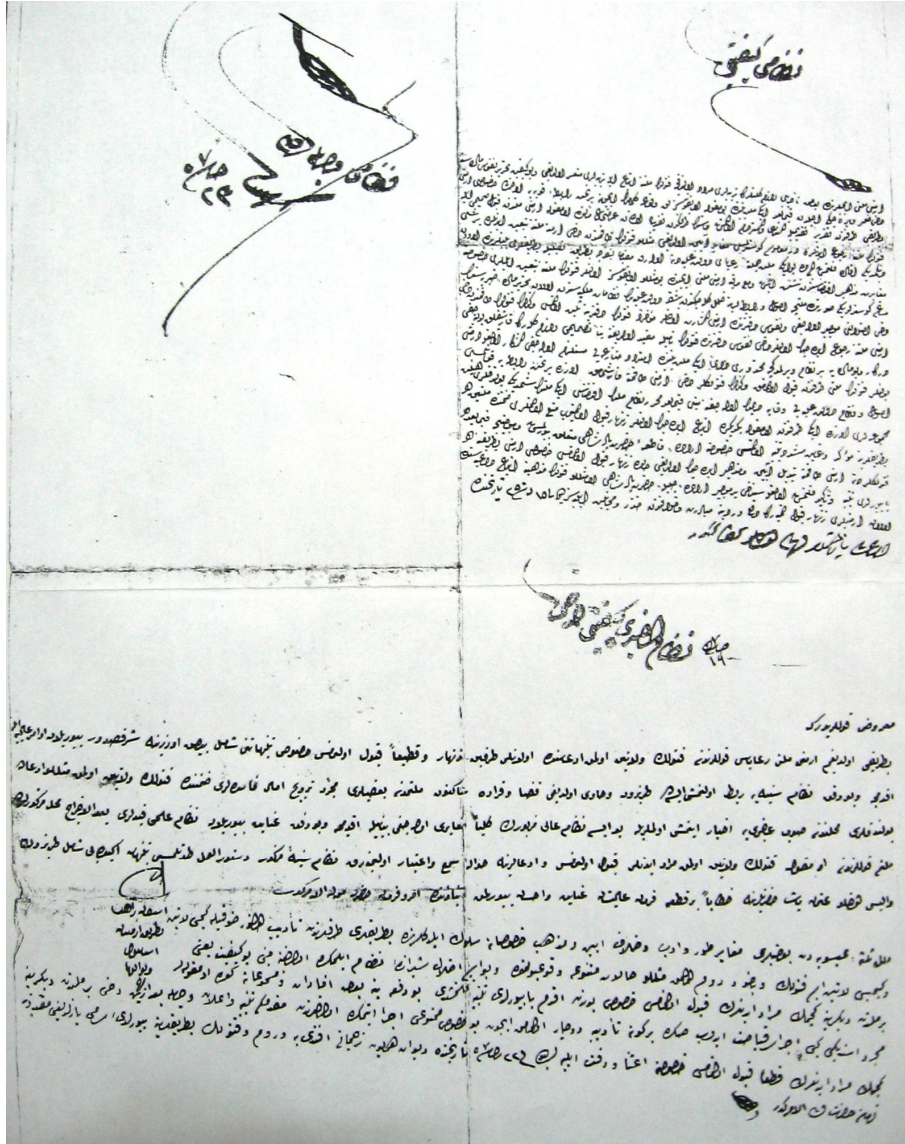
⁸⁷1895'te Trabzon'da yaşanan hadiseler için bkz. Ahmet Halaçoğlu, "İngiliz Konsolos Longworth'a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)", *Belleten*, C. LXVII/248-250, Ankara, 2004, s.881-909; Aynı yazar, *1895 Trabzon Olayları ve Ermenilerin Yargılanması*, İstanbul, 2005; Tuğrul Özcan, *II. Abdülhamid Döneminde Orta ve Doğu Karadeniz'de Meydana Gelen Ermeni Olayları*, İstanbul, 2007; Öznur Şolt, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Olayları 1895*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya, 2004; Zeynep Tüfekçi, *Trabzon ve Çevresinden Yapılan Ermeni Tehciri ve Yargulamalar*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001; Ayrıca bkz., S. Bilgin, A. M. Birinci, S. Demircioğlu, R. Karakaya, *Arşiv Belgelerine Göre Trabzon'da Ermeni Faaliyetleri*, I,II, Ankara, 2007.

Ek 1: Trabzon'daki Protestanların Mezarlık Olarak Aldıkları Yeri Gösteren Harita

BOA, İ. HR. 141/7372 (12 Receb 1273/8 Mart 1857)

Ek 2: Trabzon ve Kazalardaki Ermenilerin Katolik ve Latin Olmak İçin
Yaptığı Başvuruların Kabul Edilmemesi

Ek 3: Ermenilerden Katolik ve Latin Olmak İsteyenlerin Hangi Milletin Nüfusuna Yazılacağı Konusunda Bir Karışıklığın Çıkacağına Dair

دولتو عناية عطفانو سنی انهم انهم حضرتی
 طرفین و هادی اولدی و ضارده بولماق مندن قبول صحیحی ابله قولاک مذهبه صومی اخصیات
 ایمنی طرفین مجری اولمقدن بجا سبب مواضله و بجه نیک صنع و فضیله قولاکلر اولد
 حاله و امیر مذهب اولدی خصونه ساعده سنه ازانه بویوردن برقطه فرماده عالت له اصلدی
 و صومی قولاک نظرین طرفین با بقدر نیاز و استقامت بولمق و ایمنی مندن قولاک مننه و قولاکلر
 ایمنی مننه تیسیمه ایلمدی خصونه منع کونر لیک صورت دولت عیدنک نظامه ملکه مندن اولدی
 حرمیان سناک ضلونی موجب اولمقدن و نفوس دفرنگ ایمنی اش ره و نظارده حرمیان
 قولاک دفرنگ تیت بولمق و کونک قولاک طاقندن ده ایمنی مننه صومع ایدنه قولاک اوقونجی
 قولاک فاضله مضید بولمق اولدینجا صحیحی لازم کونرک قاید قیامه اوقونجی منلا بولمقدن
 تادیب و تریبری لازم کولوب وسیله ضلونی ایمنی قولاک نهیمنی اخصیات ارسنلرک ده
 قولاک مننی طرفین قبول قیامه ایلمدی اولدی ایمنی نظرین طرفین بانه اوقونجی و صومی
 اولدوبله ایمنی بولماق قولاک مننی طرفین قبول اولماق و کونک قولاکلر ده ایمنی طاقندن
 قاید قیامه اوزره قیامه ایلمدی صادره اوقونجی ایلمدی ایمنی مننی طرفین قولاک مننه مواضله
 لازم کولوب مننه قاید قیامه ایلمدی صومع ایمنی مننه قولاک مننه مواضله
 ایمنی نظر بولمقدن حاله ده کونر متبوعی اولدی دولتمعه نیک صلوات بولمقدن
 بولدی رسم رعیته منافی اولدی ایمنی ایلمدن ایکی طرف نظرین اوقونجی قاید قیامه ایلمدی
 ایمنی مجلس عالی قزاقی اوقونجی سنه اولدی اولدی اولدی کفیه مقام نظاره قارجه ده
 ایمنی و قولاک نظرین اوقونجی اوقونجی سنه اولدی اولدی کفیه مقام نظاره قارجه ده
 بولماق مقدم صادر اولدی ایمنی ایلمدن ایکی طرف نظرین اوقونجی قاید قیامه ایلمدی
 بالوقضا طلبه مرتوبیه بولماق اوقونجی سنه اولدی اولدی کفیه مقام نظاره قارجه ده
 همد بولمقدن سیاق قاعده تاوی مجری و فرستاد: فاده ایمنی و تقصیر
 فلتمند ایمنی الله تعالی لیس الوصول بر وجه هر همد بویلدن مامول تاوردن

ایمنی

**Ek 4: Misyoner Powers'ın Şehirdeki Protestanların Maruz Kaldıkları Muamele
Üzerine Amerikan Elçiliğine Mektubu**

Extrait d'une Lettre du Rev. P. O. Powers résident
à Trabizond à M^{rs}. Le Ministre Président des
Etats Unis à Constantinople.

" La semaine avant la dernière, un petit
enfant d'un des Protestants (Arméniens) est
mort. Demande fut immédiatement fait au Pacha
pour permission de l'enterrer dans le terrain
déjà acheté dans ce but là. Cette demande
a eu de succès, quoiqu'une opposition
ardente y fut offerte de la part du Vartabed
Arménien, les Prêtres, et le Kibizya de son
nation. Le Pacha reçut la pétition avec
bonté, et de sa propre main, donna per-
mission pour que l'enfant fut enterré selon
la demande des pétitionnaires. Il envoya
un Kavafs ouïsi pour assister aux funérailles,
et voir qu'aucun désordre ne fut pas bien.
En conséquence l'enfant était enterré dans
toute tranquillité, des services religieux
étant fait et à la maison, et au tombeau.
Cependant après un ou deux jours une mé-
moire fut envoyée (au Pacha) par quelque
peu de Maraboutes pour faire des remontrances
contre l'usage du terrain comme lieu d'ou "

nterement. Le Pacha, sur la réception de cette
 mémoire, est une empereur particulière avec
 le Radi, qui sur plusieurs occasions a donné
 son assentiment contre les Protestants, après
 laquelle il fit appeler le Kibiza des Protos-
 tants (Proveniens) et le dit, que quoique ils
 avaient enterré un corps dans le terrain avec
 son approbation, cependant, des objections y
 avaient été faites, sur lesquelles il ne donner-
 ait plus sa permission de y enterrer, & que il
 fallait, dans l'espace de dix jours, trouver un
 autre endroit, auquel ils devraient enterrer et
 enterré l'enfant déjà sépulture.

Des efforts ont été faits pour procurer un
 autre terrain ou champ, mais sans succès - ;
 tous ont peur du Radi, dans la crainte qu'en
 cas qu'il leur ferait de mal si on donnait
 de terre pour cet objet. Ces efforts ayant man-
 qué, des autres ont été faits pour procurer
 le consentement de ceux qui objectaient, et
 la confirmation de la décision originale du
 Pacha. J'apprends ce matin du Kibiza des
 Protestants, que celles-ci ont également manqué.

Maintenant je supplie vos conseils. Dans
 la position actuelle des affaires, peut-être vous
 pouvez faire pour nous, de plus. Pouvez
 vous me suggérer le chemin que ces pauvres

Protestants

Protestants doivent suivre au lieu. pour se procurer
une chose si raisonnable que celle d'être per-
mis d'entretenir leurs morts dans un champ
acheté par eux pour cet objet spécial, n'est hors
de la ville, où il ne pourrait pas faire de tort
à personne?

La pétition des Protestants, munis de la sig-
nature du Pacha, approuvant ce qu'ils ont
fait, se trouve dans les mains du Kibize,
et en cas de besoin peut être envoyée à la
Capitale."

signé. P. O. Powers.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- BOA. *Sadaret Âmedî Kalemi (A. AMD.)* 1873
 BOA. *Bab-ı Asaî Mühimme Kalemi (A.DVN.MHM)* 8A/60
 BOA. *İrade Hariciye (İ. HR.)* 141/7372; 65/3186
 BOA. *Cevdet Adliye (C. ADL.)* 5393/90; 844/13; 32/1894
 BOA. *Hariciye Nezâretî Mektubî Kalemi (HR. MKT.)* 4/18; 13/18
 BOA. *Hariciye Tercüme Odası (HR. TO.)* 145/27
 BOA, *Hariciye Nezâretî Siyasi (HR. SYS.)* 1774/16

Vilayet Salnameleri

- Trabzon Vilayeti Sâlnâmesi* 1286(1869); 1287(1870); 1288 (1871); 1289(1872); 1290(1873);
 1291(1874); 1292(1875); 1293(1876); 1294(1877); 1295(1878); 1296(1879);
 1298(1881); 1313(1895); 1319(1901).

Kitap ve Makaleler

- Açıkses, Erdal: *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, 2003
 Augustinos, Gerosimos: *Küçük Asya Rumları*, çev. Devrim Evcı, Ankara, 1997.
 Artinian, Vartan, *The Armenian Constitutional System in the Ottoman Empire, 1839-1863*, İstanbul.
 Aydın, Mustafa: "Alman Seyyahı Karl Koch'un 1843 Yılına Ait Trabzon İzlenimleri", *Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri, 6-8 Kasım 1998*, Trabzon, 1999, s. 407-422.
 Bıjışkyan, Minas: *Pontos Tarihi*, çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul, 1998.
 Brant, James: "Journey Through a Part of Armenia and Asia Minor, in the Year 1835" *Journal of the Royal Geographical Society of London*, VI, (1836), s. 187-223
 Bryce, James: *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of A Vacation Tour in the Outumn of 1871*, London, 1876.
 Bryer, Anthony: "The Crypto- Christian of The Pontos and Consul William Gifford Palgrave of Trebizond", *Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus, 800-1900*, Varioum Reprints, London, 1998, XVII. Kısım, s.13-68.
 Cunynghame, A. Augustus Thurlow: *Travels Eastern and on The Caspian and Black Seas Especially in Daghestan and on The Frontiers of Persia and Turkey During Summer of 1871*, London, 1872.
 Davison, Roderic: "The Millets as Agents in the Nineteenth-Century Ottoman Empire" *Christians and Jews in the Otoman Empire, I*, ed. B. Braude-B. Lewis, New York, 1982, s.319-337.
 Deyrolle, Théophile: *1869'da Trabzon'dan Erzurum'a Seyahat*, çev. Reşat Ekrem Koçu, İstanbul, (trz),
 Ekinci, İlhan: "XIX. Yüzyılın Sonlarında Ordu Kazasında Müslim-Gayrimüslim Nüfusu ve İlişkileri" *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi, I*, Trabzon, 2006, s. 55-87.
 Eryılmaz, Bilal: *Osmanlı Devleti'nde Gayri Müslim Tebaanın Yönetimi*, İstanbul, 1996
 Fallmerayer, Jakob Philip: *Doğu'dan Fragmanlar*, çev. Hüseyin Salihoğlu, Ankara, 2002.
 Karal, Enver Ziya: *Osmanlı Tarihi, VIII*, Ankara, 1988.
 Kocabaşoğlu, Uygur: *Anadolu'daki Amerika Kendi Belgeleriyle 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyoner Okulları*, Ankara, 2000.

- Krikorian, Mesrob K.: *Armenians in the Service of the Otoman Empire*, London, 1978.
- Lowry, Heath W.; *Trabzon Şehrinin İslamlaşması ve Türkleşmesi*, çev. Demet- Heath Lowry, İstanbul, 1981.
- Mutlu, Şamil “Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesi’nde Misyoner Okulları” *Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005*, I, Trabzon, 2007, s. 693-700.
- Osmanlı Belgelerinde Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1845-1890)*, I, Ankara, 2004.
- Ortaylı, İlber: “Tanzimat Döneminde Tanassur ve Din Değiştirme Olayları”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler, c. I*, Ankara, 2004, s.313-319.
- Saydam, Abdullah: “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Ermeni Nüfus ve Cemaatler Arası İlişkiler” *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, I, Erciyes Üniversitesi I. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Sempozyumu, Kayseri, 2007. s. 115-142.
- Saydam, Abdullah: “Trabzon’da Cemaatler Arası İlişkiler ve Din Değiştirme Olayları” *Türk Dünyası Araştırmaları*, 154/ Şubat,2005, s.1-26.
- Saydam, Abdullah: “Trabzon Şer’iye Sicillerindeki Fermanlara Göre Katolik Ermeniler ve Mezhep Değiştirme Yasağı”, *Tarih ve Toplum*, 202(Ekim 2000), s.4-10.
- Shaw, Stanford J. - Shaw, Ezel Kural: *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye, II*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul, 1983.
- Smith, Eli: *Researches of the Rev. E. Smith and H. G. H. Dwight in Armenia Including A Journey Thorough Asia Minor, and into Georgia and Persia with A Visit to the Nestorian and Chaldean Chiristians of Oormiah and Salmas*, II, New York, 1833.
- Sonyel, Salahi R.: *Minorities and the Destruction of the Otoman Empire*, Ankara, 1993.
- Sonyel, Salahi “Hıristiyan Azınlıklar ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Son Dönemi” *Osmanlı’dan Günümüze Ermeni Sorunu*, Ankara, 2000, s.193-199.
- Southgate, Horatio: *Narrative of A Tour Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia, Vol. I*, London, 1840.
- Şaşmaz, Musa: “Alfred Biliotti’nin 1885'teki Raporuna Göre Trabzon Vilayetinde Eğitimin Durumu”, *Tarih ve Toplum*, 163/1997, s.41-53.
- Şimşir, Bilal: *British Documents on Ottoman Armenians*, II, Ankara, 1989.
- Texier, Charles: *Küçük Asya: Coğrafyası, Tarihi ve Akeolojisi*, II, çev. Ali Suat; Latin Harflerine Aktaran Kazım Yaşar Koprıman, sad. Musa Yıldız, Ankara 2002.
- Tekeli, İlhan - İlkin, Sevim: *Osmanlı İmparatorluğu’nda Eğitim ve Bilgi Üretim Sisteminin Oluşumu ve Dönüşümü*, Ankara, 1999.
- Turgay, A. Üner: “Trade and Merchants in Nineteenth-Century Trabzon: Elements of Ethnic Conflict”, *Chiristians and Jews in the Otoman Empire*, ed. B. Braude-B. Lewis, New York, 1982, s.287-318.
- Walpole, Frederick: *The Ansayrii and the Assassins: With Travels in the Further East in 1850 to 1851 Including a Visit to Nineveh, . II*, London, 1851.
- White, George E.: *Bir Amerikan Misyonerin Merzifon Amerikan Koleji Hatıraları*, çev. Cem Tarık Yüksel, İstanbul, 1995.
- Yılmaz, Özgür: *Batılı Seyyahlara Göre Trabzon (1808-1878)*, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2006.
- Yılmaz, Özgür: “İngiliz Seyyah Frederick Walpole’un Trabzon İzlenimleri” *Karadeniz Tarihi Sempozyumu 25-26 Mayıs 2005*, I, Trabzon, 2007. s.439-452.

